

УДК 94(477):355.4

Тактика античних армій Північного Причорномор'я: піхотні формування

К.М. КОЛЕСНИКОВ

Академія митної служби України, м. Дніпропетровськ, E-mail: konst_kolesnykov@mail.ru

Авторське резюме

Ця стаття присвячена опису, аналізу та узагальненню особливостей організації і тактики піхотних частин армій античних держав Північного Причорномор'я: Ольвії, Херсонесу, Боспору. Автор впевнений, що основою збройних сил цих держав було громадянське ополчення – вільні, економічно незалежні землевласники, наділені найширшим обсягом політичних і соціальних прав чоловіки – повноправні громадяни. В монархічному Боспорі поширилася практика залучення значної кількості найманих контингентів, що утримувалися за рахунок прибутків царської скарбниці та спеціального прямого податку. Час від часу боспорські володарі повертали громадянам їхній почесний обов'язок по захисту вітчизни. Монолітною опорою військового порядку виступала важкоозброєна фаланга гоплітів, її фланги, тили і, можливо, фронт захищалися легкоозброєними вояками – псілами, а також стрілками (токсотами) і загонами, озброєними по типу фракійських пельтастів. У добу еллінізму відбувся перехід від щільного гоплітського шиккування до більш рухомого строю щитоносців (тюреофорів), озброєних за кельтським взірцем видовженими щитами, списами і мечами. У римський період принаймні на Боспорі фіксується перехід до римської маніпулярної тактики і озброєння легіонерів.

Ключові слова: тактика, античні армії, Північне Причорномор'я, Рим, гопліти, тюреофори, пельтати, псіли, токсоти.

Tactics of ancient armies of Northern Black Sea Region: infantry troops

K.M. KOLESNYKOV

Ukrainian academy of customs, Dnepropetrovsk, Ukraine, E-mail: konst_kolesnykov@mail.ru

Abstract

This article deal with the description, analysis and generalization of features of organization and tactics of infantry of the army ancient states of the Northern Black Sea region: Olbia, Chersonese, Bosphorus. Author sure that the foundation of the armed forces of these states was a civil militia – free, economically independent landowners, endowed with the broadest volume of political and social rights men – full citizens. Bosphorus

© К.М. Колесников, 2015

kings have attracted a significant number of hired troops that held by the royal treasury income and special direct tax. Sometimes Bosphorus rulers restored the honorable duty of citizens to protect the homeland. A phalanx of heavily armed hoplites (spearmen) was served the monolithic basis of military order, light infantrymen (peltasts, hamippos, psiloi, toxots) protect its flanks, rears and possibly front. In the Hellenistic period was a transition from solid hoplite's combat formations to a mobile device shield-holders (thyreoforoi) who were armed by Celtic pattern – elongated shields, spears and swords. The transition to the Roman tactics of maniples and weapons of legionnaires took place in the Bosphorus in the Roman period.

Key words: tactic, ancient armies, Northern Black Sea region, Rome, hoplites, peltasts, psiloi, toxots.

Постановка проблеми. Сучасний стан гуманітарної складової університетської освіти в Україні є незадовільним ані з огляду на виклики часу, ані з огляду на її змістовну і смислову наповненість. Стратегія євроінтеграції, що відкрила для України шляхи швидкого приєднання до загального світового наукового простору та до філософського діалогу зокрема. Давньогрецький термін «тактика» походить від поняття «таксис», що є значно ширшим за свій змістом, ніж наше сучасне його розуміння. Слово «τάξις» означає розташування в порядку, устрій, призначення; у переносному значенні – чиясь положення в житті, звання, розряд, клас... Подібно до слова «космос»¹ його застосовують і до упорядкованого всесвіту, і до гармонійного суспільно-політичного ладу, і до святково нарядженої жінки. Проте, головне його значення пов'язане з військовою сферою – шиккування війська, будова війська; полк, центурія, військовий загін (у 100–200² або 1500–3000³ чоловік). Починаючи від епохи класики, в давньогрецькій літературі з'являється специфічний жанр – різноманітні військові тактики і стратегії, який безперервно розвивався в елліністичний («Про перенесення облоги» Енея Тактика, «Тактика» Асклепідора, Еліана, «Стратегіка» Онісандра) і римський час («Стратегеми» Фронтіна, «Стратегемата» Поліена) до візантійських трактатів включно («Стратегікон» Маврикія, «Тактика Льва»). Згідно з греко-римськими військово-теоретичними трактатами, до стратегії (στρατηγική) відноситься: перш за все вибір часу і місця для здійснення нападу на противника, а також сама організація цих нападів із застосуванням різноманітних військових хитрощів. Тактика (тактік) ж розуміється як спосіб розміщення й упорядкування солдат та їх навчання індивідуальним і груповим військовим прийомам⁴.

У цих текстах міститься, на жаль, украй мало інформації щодо військового устрою давньогрецьких армій Північного Причорномор'я, проте використання їхніх відомостей та поодиноких повідомлень античної історіографії про військову історію нашого регіону дозволяє хоча б приблизно реконструювати військову організацію та тактичні прийоми збройних сил Ольвії, Херсонеса і Боспору. Крім того, в нагоді стануть археологічні знахідки щонайменше останнього століття, які дозволяють чітко уявити озброєння та зовнішній вигляд елліністичних воєнків Північного Понту. Сучасна історіо-

графія проблеми, хоч і не дуже велика за кількісним обсягом, проте на повну потужність використовує весь потенціал античних текстів та артефактів. Можна назвати низку імен дослідників, праці яких уже склали класику жанру: В. Д. Блаватський, Є. В. Черненко, А. М. Хазанов, О. В. Симоненко, Б. Г. Петерс, Ю. А. Виноградов, В. А. Горончаровський, М. Мілчарек тощо [1; 2; 3; 4; 10; 11; 13; 16]. Мета дослідження, отже, полягає в аналізі та поєднанні джерельних свідчень, що дозволяють уявити військовий лад, озброєння і тактичні прийоми піхотних підрозділів давньогрецьких армій Північного Причорномор'я.

Виклад основного матеріалу. Фактично до початку римської та пізньоантичної епох основою північнопричорноморських армій була важка піхота – т. зв. гопліти. Термін гопліт (ὀπλίτης) походить від давньогрецького слова гоплон (ὄπλον, частіше використовувалося в множині – τά ὄπλα), що означає зброю як таку – щит (ἀσπίς, аспіс, або інколи – власне гоплон), панцир (θώραξ, торакс), спис (δόρυ, дорю). Меч в озброєнні гопліта відігравав допоміжну роль, як знаряддя самозахисту, подібно до шпаги у мушкетерів XVII ст. Бойовим порядком, яким виступали гопліти, була фаланга (φάλαγξ) – специфічне щільне шиккування воєнків, коли великий круглий щит бійця додатково прикривав і правий бік сусіда ліворуч по строю. Виникнення фаланги пов'язують із «гоплітською революцією» – поетапним процесом змін способів комплектування і соціального складу війська через оформлення полісу як основної комірки елліністичної державності. Гопліт – це еллін, громадянин, землевласник, який збирається на війну для захисту своєї громади власним коштом. Фаланга – разом із полісними сакральними культами, народними зборами за участі чоловіків-громадян, спільними громадськими трапезами (типу спартанських сіссітій, або фітидій) – символізувала і втілювала принцип громадянської єдності і рівності. На думку Е. Снодграсса, спочатку (близько 675 р. до н. е.) з'являється озброєння гоплітів, а згодом (середина VII ст. до н. е.) виникає і фаланга [18, р. 110–115; 17, р. 57–69]. Слово «фаланга», на думку більшості давньогрецьких граматиків, походило від назви палиці: «фаланга – витягнута і закруглена палка (ζύλον)», писав Аполлоній Родоський. Термін пов'язаний з тим, що в давнину спочатку билися дерев'яною зброєю, а потім почали практикувати монолітні шикую-

вання. Ще на світанку історії фаланги долю перемоги вирішувало зіткнення знатних важкоозброєних воїнів. Спочатку їх було небагато і стояли вони на найбільш загрозливих ділянках (Paus. IV, 7, 8–12; 16, 1–4), шикуючись в одну бойову лінію. В аристократичному суспільстві архаїчних греків панував героїчний етос ближнього бою і, відповідно, презирство до лучників («стрілок» – τοξότης), яке проявляється вже у Гомера (Homer. II, 385; Procop. Bel. Pers. I, 1, 8–15). Цей світогляд знайшов свій логічний вираз в договорі між Халкідою й Еретрією під час Лелантської війни, згідно з яким у військових діях заборонялося користуватися «далекобійними снарядами» (Strabo. X, 1, 12: τηλεβόλος). Таким чином, панування важкоозброєної аристократії на полі бою відповідало її ідеології. Впродовж VI ст. до н. е. (століття, коли була заснована більшість колоній Північного Причорномор'я) у важкоозброєних воїнів Еллади зникає другий спис (за функцією – переважно металевий), деякі елементи захисного спорядження, більш характерні для індивідуального бою (опліччя, наручі, набедренники, нащиколотники, настопники). Збільшується кількість шеренг, доходячи до восьми. Озброєння гопліта дещо спрощується, дешевшає, поширюється в середовищі більш-менш заможного демосу (рис. 1).

Рис. 1. Гопліти V–IV ст. до н. е. Сучасна реконструкція [5, с. 34]

Фаланга в остаточно оформленому вигляді виступає вже в Марафонській битві (Herod. VI, 111). Легкоозброєні піхотинці в період становлення фаланги, як і пізніше, набиралися з менш заможних верств суспільства (пор.: Arist. Pol. VI, 4, 3–4 (1321a)). Причому вони навіть у класичну епоху, коли фаланга панувала на полі бою, були більш чисельні, ніж гопліти (Herod. IX, 29–30; Thuc. IV, 93, 3–4; 94. 1). У бою псіли (від ψιλός – лисий, оголений; τό ψιλόν – легкоозброєна частина війська – лучники, пращники тощо), як правило, грали другорядну роль, нерідко просто перебуваючи в тилу (рис. 2).

Рис. 2. Псіл – легкоозброєний ополченець; прорисовка античного зображення (амфора з Ноли, V ст. до н. е.) [5, с. 34]

Разом із тим, легкоозброєні, стоячи за шеренгами гоплітів, могли метати в супротивника каміння і дротики – саме цією зброєю вони були за звичай озброєні (Homer. II, 721–722; Tyrnt. 8, 35–38; Paus. IV, 11.3; 18.4). Втім, як і в лицарському середньовіччі, легкоозбро-

єні в багатьох випадках відігравали важливу роль під час облог, несподіваних нальотів, засідок, вони ж охороняли військові стоянки тощо (Paus. IV, 11.3–7; 19.4).

Такий напрямок розвитку піхотних формувань був характерний для півдня Балканського півострова. У рівнинних регіонах, зручних для землеробства і конярства, соціальне лідерство залишалося за аристократією, що стимулювало прогрес кавалерії поряд із повільним розвитком фаланги. Ще Аристотель (Arist. Pol. IV, 10, 10) бачив зв'язок олігархічної форми правління з пануванням кінноти на полі бою, властивим для Евбеї (Халкіда й Еретрія), Фессалії і Македонії, західного узбережжя Анатолії (Колофон, Магнезія-на-Меандрі), Великої Греції (Кіми, Сибаріс).

Ще одну модель еволюції воєнного мистецтва греків спостерігаємо на прикладі Етолії й Акарнанії, де аж до епохи еллінізму існувала «героїчна» фаза розвитку військової справи. Війська цих етносів, головним чином, склалися з металевих дротиків, що діяли в розсипному бойовому порядку, подібно до фракійських пельтастів (πελταστής), тоді як гопліти були менш численні і не відігравали в бою вирішальної ролі (Thuc. III, 94.4–98.3). У період еллінізму в цих областях перейшли не до фаланги, як основного роду військ, а до кінноти, яку підтримували піші щитовосці (тюреофори, θυρεο-φοροί), що діяли за способом пізніх, важче озброєних, пельтастів, які обов'язково мали меч і шолом та інколи дещо більший щит, ніж класична кругла чи місяцеподібна пельта. Отже, перехід відбувся до сучасних на ту епоху, типово елліністичних родів військ [9, с. 87–96].

Не буде перебільшенням твердження, що греки-колоністи перенесли на північнопричорноморський ґрунт фаланговий стрій і тактику: заснування більшості елліністичних колоній Північного Причорномор'я протягом VII–VI ст. до н. е. як раз співпадає з часом становлення і розвитку фалангового строю. З великою вірогідністю можна припустити, що у зіткненнях із місцевими варварами, які не практикували щільні піхотні порядки, фаланга північнопричорноморських еллінів виконувала функцію монолітної основи військового порядку (таксису), на яку спиралися мобільні й достатньо автономні загони кінноти та піхоти – легкої (наприклад, псіли – металеві каміння і пращники, токсоти – стрілки-лучники) чи «середньої» (типу пельтастів, які займали проміжну ланку між важкою і легкою піхотою). Такі мобільні загони могли діяти як на флангах, так і перед строєм; легкоозброєні псіли – стрілки і металеві каміння могли діяти автономно або ж вести «вогонь» через голови шеренг важкої піхоти. Особливості театру воєнних дій і тактики супротивника – вершників номадів дозволяє припустити, що у північнопричорноморських еллінів фаланга не набула тако-

го значення, як на півдні Балкан – у Середній Греції та Пелопоннесі. Ю. А. Виноградов досить категорично твердить, що «фаланга або навіть стрій римських маніпул в умовах Північного Причорномор'я навряд чи могли бути з успіхом застосовані» [2, с. 9]. А Є. Б. Черненко ще категоричніше стверджує, що вже перші грецькі колоністи змушені були відійти від фалангового строю, замінивши його тактикою і поноплією, запозиченими у місцевих варварів (скіфів) [14, с. 186].

Якщо походи проти грецьких міст організовувалися центральною владою племінних союзів та держав скіфів і сарматів, елліни ставали перед необхідністю протистояти великим масам варварів, що для багатьох дрібних і середніх грецьких центрів було безперспективним у стратегічному відношенні. Переважно греки Північного Причорномор'я могли розраховувати не стільки на блискавичні перемоги у відкритому полі, скільки на виснажливе протистояння в облоговій війні, покладаючись на міць міських мурів. Тому Тіра, Ольвія, міста Західного Криму періодично підпадали під контроль варварських царків, Херсонес і Боспор змушені були вести тривалу боротьбу, а нерідко просто відкупатися від війни. Якщо ініціатива нападу мала приватний характер, виходячи від шукачів здобичі – угруповань воєв-відчайдухів, і не була санкціонована верховною владою⁵, використання греками фаланги зовсім втрачало сенс. Тут у нагоді ставали мобільні загони піхотинців і вершників, які ефективно діяли проти відносно невеликих сил вторгнення. В таких умовах з обох боків активно практикувалися точкові операції спеціального характеру. Приміром, в ольвійському декреті першої чверті II ст. до н. е. на честь Нікерата, сина Папія, в якому народ ушановує загиблого громадянина, йшлося: «(Відбиваючи) постійно ворогів, що спрямовували [свої напади] на місто, і в більшості випадків (рятуючи) громадян, він убезпечив положення міста, в кожному випадку надаючи розумні поради і ще краще виконуючи постанови. (Нарешті) коли городяни переправилися в Гілею⁶, в цьому він не (забув) подбати про (вітчизну); адже (припускаючи), що його присутність буде більш важливою охороною для народу, (без)... належної свити з'явився там, оберігав громадян; побачивши ж навалу неприятелів, він відправив громадян у місто, а сам залишався, щоб відбити (їх напад), оскільки вважав необхідним покарати ворогів, і якщо турбувався взагалі про місто, то не думав (про свій власний порятунок). Тому вороги, злякавшись його непереможної звитяги, не наважилися напасти (відкрито), але влаштували засідку вночі і віроломно вбили його. (Внаслідок цього народ) побачивши несподіване нещастя в тому, що держава втратила доблесного (громадянина,

важко) переніс свій смуток, унаслідок його звитяги і з обуренням – унаслідок (несправедливої жорстокості його смерті)» (IOSPE, I², 34).

У цьому зв'язку варто нагадати, що в могильниках ольвійського некрополя VI–V ст. до н. е. домінують акінаки – мечі туземних типів та велика кількість наконечників стріл скіфського типу (рис. 3; 4), для сільських поселень типовими є знахідки наконечників скіфських стріл (рис. 5), а в дитячому похованні знайдено модель скіфського лука довжиною 10 см (рис. 6). Ці знахідки демонструють популярність якщо не всього комплексу скіфської зброї, то принаймні зброї далекоюї⁷. Наведені факти дозволили видатному скіфологу Є. В. Черненко зробити висновок, що вже на ранньому етапі історії грецьких колоній Північного Причорномор'я стало переважати скіфське озброєння, а важка піхота була замінена кіннотою [14, с. 185–186]. Нам такий висновок видається ризикованим, проте він є промовистим свідченням тої ваги, яку в арміях північнопонтійських еллінів мали відігравати легка піхота і вершники.

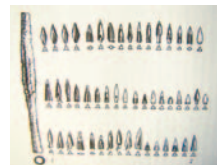

Рис. 3. Знахідки зброї з ольвійського некрополя (за В. М. Скудновою): 1 – наконечник спису; 2 – наконечники стріл [3, с. 34, 39, рис. 13.2, 16]

Рис. 4. Мечі туземних типів із некрополя Ольвії (за В. М. Скудновою) [3, с. 41, рис. 17] (рис. 17, Виноградов, 2006, с. 41)

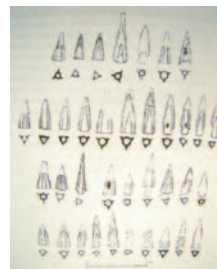

Рис. 5. Наконечники стріл із сільських поселень Ольвії (за В. В. Назаровим) [3, с. 41, рис. 17]

Рис. 6. Модель лука з Ольвії (за Ю. І. Козуб) [3, с. 13, рис. 3]

Тим не менш, не слід думати, що переважання скіфської і сарматської кінноти на відкритих рівнинних просторах змушували понтійських еллінів у протистоянні з варварами розраховувати виключно на міські мури, які ті не могли брати ані приступом, ані правильною осадою. У скіфської кінноти навіть у польовому бою були свої слабкі місця. Так, Геродот (IV, 128) показує, що у війні з Дарієм I Гістаспом скіфи завжди перемагали персидську кінноту, але обачливо відступали перед піхотним строєм. Піхотні шикування, найжачені списками, – майже неподолана перепона для вершників, оскільки кінь – розумна істота і не може не зупинитися перед явною перешкодою – стіною зі щитів і списів. Страбон зазначав, що «супроти зімкнутої і добре озброєної фаланги будь-яке варварське плем'я і легко-озброєне військо виявляються безсилим» (Strabo. VII, 3, 17). Головною проблемою фаланги, коли вона протистоїть більш рухливому супротивнику (кіннота, легка піхота), стають її незахищені фланги, відчутний удар по яких може виявитися фатальним. Захистити фланги могли б власні загони легкої піхоти і кінноти, але не факт, що на перших етапах колонізації вони могли б адекватно протистояти кваліфікованим скіфським воякам. Тому можна припустити, що в разі конфліктів із «володарями степів» понтійським грекам потрібно було розраховувати на підтримку союзних варварських племен. У мінливому світі племен Причорномор'я, що роздирався протириччями, відкривався широкий шлях для грецької дипломатії і підкупу. Недаремно ціла низка античних епіграфічних пам'яток містить чимало згадок про посольства і дари варварським вождям і царям. Туземна еліта мала схильність до дорогого вина та високохудожніх виробів грецьких ювелірів, через що деякі сучасні науковці припускають, що значна кількість коштовних грецьких речей у похованнях причорноморської знаті – свідчення не стільки результату розвитку греко-варварської торгівлі, скільки ілюстрація широкої практики дипломатичних дарів.

На півночі Понту греки протистояли не тільки туземним ордам. Під час конфліктів між еллінськими державами⁸ фаланга могла зустрічатися із фалангою. І це змушує нас звернутися до дискусії щодо тактики фалангового бою. В історіографії тривалий час була поширена і, незважаючи на її ґрунтовну критику, досі залишається популярною так звана «теорія підштовхування». Її прихильники, намагаючись пояснити функцію задніх шеренг⁹ у битвах класичних фаланг V – першої чверті IV ст. до н. е., сформулювали принцип «фізичного натиску». Нібито фаланги зближувались на бігу, перші шеренги стикалися, а потім задні підпирали передніх і починали з усіх сил

штовхати їх уперед. Бій перетворювався на масове змагання з перештовхування, щось на кшталт сучасного американського футболу або регбі. Перемогу одержувала та зі сторін, якій удавалося змусити супротивника задкувати тривалий час під напором своєї фаланги або продавити в ній пролом, що в результаті приводило до втечі слабшої сторони. Найбільші втрати, якраз згідно з античними джерелами, переможена сторона зазнавала під час переслідування легкою піхотою чи кіннотою переможців.

Наприкінці 1990-х з'явилась теорія «психологічного тиску» [15, р. 1–26], згідно з якою перші шеренги билися між собою, намагаючись змусити супротивника податися назад або не даючи ворогу тиснути вперед. Задні шеренги служили для того, щоб замінити полеглих, забезпечувати переднім психологічну підтримку, а також для надання фаланзі необхідної «міцності» і «щільності», тобто для того, щоб попереджувати випадкові розриви фаланги під час руху місцевістю та у випадку будь-якого безладу в ході бою. Таким чином, бій двох фаланг можна уявити як масову фізично-психічну боротьбу. В кінцевому випадку програвала та фаланга, яка не витримувала психофізичного тиску і ламалася морально, не витримуючи атаки супротивника й тікала інколи навіть на етапі зближення, що відбувалося досить часто, або в ході самого бою, внаслідок обходу флангу, втрат, тривалого зворотного руху, а то й розриву фаланги. Нерідко відбувалося так, що на одному фланзі військо здобувало перемогу, на іншому терпіло поразку, тому що кращі бійці зазвичай зосереджувалися на престижному правому фланзі, а також тому, що фаланги, як правило, під час зближення подавалися праворуч, у результаті обходячи супротивника справа¹⁰, через що фінал бою залежав від того, яка зі сторін встигне першою привести своє переможне крило в порядок і приготується для нового бою, або ж здобувалася вже у другому вирішальному бою двох переможних частин обох армій [7].

Як надовго в такій битві вистачало одного списа, що був у «штатному озброєнні» класичного гопліта, сказати важко. Джерела зберегли повідомлення про те, як окремі бійці, зламавши в бою наконечник списа, відбивалися від ворогів, що насідали, його зворотним кінцем – бронзовим втоком. Проте, як видається, такі розповіді швидше мали ілюструвати запеклий характер боротьби (на кшталт тої, що вели в перському оточенні спартанці царя Леоніда, відбиваючись уламками списів, мечів, каменями, зубами і руками), а не загальну практику використання цього типу зброї. Проте, в літературі є думка, що в ближньому бою після зіткнення фаланг головний тягар битви витягував не спис, а меч. Приміром, Ю. А. Ви-

ноградів писав: головним моментом битв, що розігрувалися між арміями давньогрецьких держав, було лобове зіткнення фаланг, так би мовити, «стінка на стінку»; «після удару списами починався рукопашний бій, і головну роль у ньому грали вже не списи, а мечі; переслідування розбитого супротивника здійснювали загони кінноти і, очевидно, знову ж таки легкоозброєні воїни» [2, с. 31].

Існування фалангового строю на Півночі Понту підтверджується, окрім письмових свідчень,¹¹ також речовими доказами. Це, зокрема, унікальна для регіону археологічна знахідка: прикрашена рельєфним орнаментом бронзова пластинка прямокутної форми (6,4 x 6,3 см), що є деталлю круглого щита архаїчного часу, який, зазвичай, відносять до так званого аргівського типу (рис. 7). Знахідка датується другою половиною VI ст. до н. е. Вона являє собою частину довгої пластини, яка кріпилася на внутрішній поверхні щита перпендикулярно центральній петлі для просунення лівої руки.

Рис. 7. Аргівський щит з Ольвії (за А. С. Русяєвою і В. В. Назаровим) [3, с. 29, рис. 11]

Як бачимо, використання гоплітського щита – аспіса можна сприймати за своєрідний лакмусовий папірець, що показував наявність фалангового строю в тактичному арсеналі давньогрецької піхоти. Подібні щити можна зустріти на вотивних свинцевих фігурках вояків зі знахідок в елліністичній Ольвії (не пізніше другої чверті II ст. до н. е.). Серед різноманітних за формою і сюжетом фігурок – литих двосторонніх пластинок – виділяється певна кількість зображень вершників та набагато більше – піших вояків. Останні показані в процесі ходьби, деякі – під час бою або стоячими фронтально (рис. 8).

Рис. 8. Ольвійські свинцеві пластинки (1–12 за К. І. Зайцевою, 13 – за Д. Хмелевським) [3, с. 134, рис. 33]

Усі піхотинці мають круглі щити, прикрашені розеткою; переважно всі зображені голими. На сьогодні фахівці пов'язують подібні пластини з поширенням у Ольвії культових уявлень, в яких відігравала важливу роль героїчна атрибутика. Круглий щит із зображеною розеткою (розетка або восьмиконечна зірка була популярним мотивом в елліністичну добу, який іноді пов'язують із символікою македонського правлячого дому) був вірогідніше за все гоплітським аспісом або, у крайньому разі, його дещо зменшеною македонською варіацією для фалангістів, озброєних сариссою. Важливо підкреслити, що саме в цей час теракотові фігурки, виготовлені на Боспорі з тією ж вотивною функцією, демонструють нам вершників у чомусь на кшталт кочівницького башлику, а піхотинців – у фрігійських ковпаках та з тюресами – щитами овальної форми (рис. 9; 10).

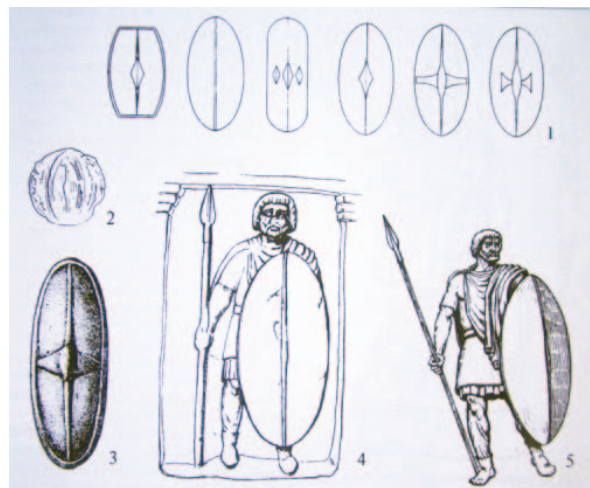

Рис. 9. Кельтські щити на Боспорі: 1 – щити III – I ст. до н. е. (за В. П. Толстиковим); 2 – зображення на монеті Левкона II; 3 – зображення щита на теракотовій статуетці (за В. І. Пругло); 4 – зображення воїна на Ахтанізівському надгробку; 5 – воїн зі щитом (за В. П. Толстиковим) [2, с. 118, рис. 33]

Рис. 10. Теракотова статуетка воїна з кельтським щитом (Пантікапей) [2, с. 120, рис. 34]

Поширення щитів подібної форми могло знаменувати собою відмову від тактики фаланги на користь поширеної в елліністичну добу тактики гнучкого строю озброєних дротиками чи металевими списами мечників, засвідчуючи переважання популярного військового спорядження, властивого кельтським найманцям.

Ще одним прикладом, який ілюструє еволюцію захисного озброєння північнопонтійських еллінів, слугує надгробок воїна з Керчі, що знайдений був у 1951 р. (рис. 11). Цей надгробок не був рельєфом, а являв собою розписне зображення. На стелі представлений безбородий юнак, який здійснює литу. На його ногах жовтою фарбою зображено наголінники – кнеміди (бронзові?), за спину закинута порівняно невеликий круглий щит. Наступальна зброя складається з трьох списів або дротиків та меча, судячи з рукояті, – махайри, якою наносилися ряблячі удари. Стела датується IV–III ст. до н. е. Наявність кількох списів або дротиків фахівці пов'язують із впливом військової справи племен Прикубання. Зовнішній вигляд юнака змушує віднести його до легкої піхоти, відомої на Балканах і в материковій Греції як пельтасти. Так називалися первинно фракійські легкоозброєні вояки, основною зброєю яких були декілька дротиків – більше для метання, ніж для ближнього бою. Із захисної зброї пельтаст мав невеликий круглий або місяцеподібний щит, плетений або дерев'яний, обтягнутий шкірою. Цілком логічно, що в умовах рельєфу місцевості Криму, Прикубання і Північного Кавказу, де річкові долини сусідили з пагорбами і горами, сформувався такий саме, як і на Балканах, тип вояка-пельтаста. Проте, не слід забувати, що військова справа Боспору, починаючи від V ст. до н. е., формувалася за безпосередньої участі фракійських найманців, чий вплив на створення легкоозброєних підрозділів не слід применшувати.

Рис. 11. Надгробок воїна з Керчі (1951) [2, с. 98, рис. 26]

У Пантікапеї і Фанагорії знайдено моделі шоломів «коринфського» типу, датовані не пізніше V ст. до н. е. Третьюю чвертю IV ст. до

н. е. датується так званий Таманський рельєф, знайдений в 1980-х рр., на якому зображено двох воїнів-громадян у «коринфських» шоломах (рис. 12). Ю. А. Виноградов, спираючись на ці артефакти, припускає, що боспорська піхота зберігала основні особливості озброєння і, треба думати, бойове шиккування фалангою, характерні для більш раннього часу. Хоча можна припустити, що Таманський рельєф свідомо акцентує на архаїзованому зовнішньому вигляді воїна-гопліта як на символі героїзації. У грецькому мистецтві IV ст. до н. е. при зображенні гоплітів часто ігнорується наявність у них будь-яких обладунків, хоча завжди прописуються інші обов'язкові елементи гоплітської паноплії – щит, шолом, спис, меч. Воїнів зображають або повністю оголеними, або у хітонах.

Рис. 12. Таманський рельєф із зображенням воїнів: 1 – прорисовка стели; 2 – молодий воїн (реконструкція за В. П. Толстиковим); 3 – фото стели [4, с. 81, рис. 38]

Таманський рельєф тут не є виключенням – обидва гопліти не мають обладунків для захисту тулуба. Молодий воїн тримає лівою рукою за перехрестя рукояттю униз меч-ксифос, що, на думку низки фахівців, в класичному образотворчому мистецтві Еллади став одним із символів власне грецького етнічного озброєння. В цьому зв'язку в історіографії існують дві точки зору. Відповідно до першої, відсутність панцира, а тим більше нагота воїна розглядається як ознака героїзації. Відповідно до другої, на предметах мистецтва IV ст. до н. е. реалії передаються цілком адекватно, адже через успіхи на полях битв легкоозброєних бійців (пельтастів) упродовж Пелопоннеської війни поширюється мода на облегшення гоплітської піхоти для придання їй більшої мобільності, певної універсальності. Таким чином, трактуючи Таманський рельєф, ми можемо погодитися, що перед нами або зображення пари ідеалізованих воїнів-героїв – юнака (безбородого) і зрілого чоловіка (бородатого), або цілком реалістичне зображення безпанцирних гоплітів із традиційним аргівським щитом, із важкими гоплітськими списами та класичним мечем – ксифосом та застарілих коринфських шоломах.

Подальша еволюція грецької піхоти на півночі Причорномор'я пов'язана з римською добою. Якщо кілька століть панування римлян у материковій Греції та Малій Азії швидко призвели до розчинення власне грецьких військових традицій у потужній військовій машині

імперського Риму, то на віддаленій північно-понтійській периферії самостійний розвиток еллінської військової справи впродовж римського і пізньоантичного періодів ніколи не припинявся. Найпотужніший в економічному і воєнному відношенні Боспор від I ст. до н. е. розвивав свої збройні сили на підґрунті синтезу елліністичної та римської військових традицій. Поступова перебудова боспорських піхотних формувань за римським взірцем розпочалася за запеклого ворога римлян Мітридата VI Євпатора та його сина Фарнака, які в ролі військових інструкторів використовували римських перебіжчиків (App. Mitr., 110). Тіберії Юлії, дружньо налаштовані щодо Імперії, залучали на службу колишніх офіцерів римської армії. Серед них можна назвати Марка Ульпія Пріма, який поставив у 97 р. н. е. статую «свого благодійника» царя Савромата I (КБН, № 43). Носій імені Прім (Πριμος), популярного серед римських військових, перегринів і відпущеників і вкрай рідкого для Боспору, навряд чи був місцевим уродженцем. Оскільки він отримав *praenomen* і *nomen* імператора Траяна (98–117), коли той був ще намісником у Германії, можна припустити, що цей ветеран, пішовши у відставку, віддав перевагу службі войовничому боспорському цареві життю в римському провінційному місті. Півтора століття по тому на Боспорі з'являється римський вершник¹², відомий Августам¹³ Аврелій Родон, син Лоллея, чия статуя була встановлена в Пантікапеї в 249 р. (КБН, № 58). Наділений найвищими військовими повноваженнями, він займав посаду намісника царства (*ο ἐπί της βασιλείας*) та хіліарха.

Уявити зовнішній вигляд боспорських воєків перших століть нашої ери нам допоможуть, поряд із археологічними знахідками зброї в похованнях, фрескові розписи пантікапейських склепів. Так, на фрагменті розпису склепу 1872 р. представлений невеликий збройний загін на марші (рис. 13). Ліворуч трое піхотинців з плоскими овальними щитами, кожен з яких тримає в правій руці по два списа однакових розмірів. Далі важкоозброєний воїн з аналогічним комплектом наступального і захисного озброєння, доповненого каркасним шоломом і довгим, до колін, лускатим обладунком поверх червонуватого каптана з довгими рукавами. У всіх воєків помітні короткі мечі на правому боці на кшталт римських *gladius*¹⁴. На чолі загону крокує одягнений у довгий лускатий обладунок та каркасний шолом прапороносець, на ногах якого – зелені штани і м'які білі чобітки. Він тримає у руках військовий штандарт у вигляді списа з прикріпленням до перекладини прямокутним прапорцем із китицями – *vexillum* (*vexillum*). *Vexillum* ми виконували подвійні функції – сакральні і тактичні та використовувалися в римських

допоміжних військах як знак когорти¹⁵. Поширена в літературі думка про те, що це зображення – один із прикладів запозичення римської організаційної структури і практики управління військами [6, с. 50–51]¹⁶, насправді не така очевидна, адже в грецьких арміях ще архаїчного і класичного часу були широко представлені значки і штандарти для управління військовими підрозділами на полі бою.

Ця фреска зображує військовий підрозділ на чолі з прапороносцем (точніше – *вексиллярієм*) та командиром на марші. Проте, можна інтерпретувати це зображення і як військово-тактичну одиницю в бою. У цьому разі на зображенні показано лише одну шеренгу з багатьох можливих углибину бойового строю. В такому шиківанні перші два ряди склалися б із важкоозброєних воїнів (командир і прапороносець на рис. 13), а наступні ряди мали б утворюватися з бійців без захисних обладунків, але з відносно великими щитами. Якщо дійсно, більшість боспорської піхоти не мала в розпорядженні захисних обладунків, то в тактичному відношенні вона могла виступати або як легка піхота типу *пельтастів* класичного й елліністичного періодів, або як «універсальні» солдати.

В останньому разі боспорські піхотинці на відстані мали б працювати металюною зброєю (дротиками, списами, пращами тощо), а в ближньому бою діяти списами і більш довгими, ніж римські *gladius*, мечами, утворюючи «стіну» зі щитів, подібно до ранньосередньовічних германців, які також не були масово забезпечені панцирами.

Рис. 13. Боспорські воєки. Фрагмент розпису Стасівського склепу 1872 р., II ст. н. е. (АДЖ. Табл. LXXXI, 2) [6, с. 49, рис. 14]

Висновки. Основою збройних сил колоній Північного Причорномор'я практично завжди було громадянське ополчення – вільні, економічно забезпечені, наділені найширшим обсягом політичних і соціальних прав особи чоловічої статі віком від 18/20 до 60 років, переважно «фермери», тобто землероби і землевласники, володільці «клерів» – ділянок по-

лісної землі. З повідомлень Поліена дізнаємося про важливу роль громадян-гоплітів у боях за Феодосію: боспорський володар Левкон I домогся перемоги тільки після того, як «вмотивував» своїх підданих-співвітчизників мужньо зустріти ворога (Polyaen. VI, 4). За повідомленням Діодора Сицилійського, по завершенні громадянської війни, близько 309 р. до н. е., онук Левкона цар Євмел на народних зборах у Пантікапеї пообіцяв громадянам «відновити батьківський спосіб правління; крім того, він погодився на збереження ателії (безмитності), якою користувалися мешканці Пантікапея за його предків, обіцяв звільнити всіх від податей» (Diod. XX, 24).

Під «відновленням колишнього способу правління» розуміють збереження певного значення народного зібрання в Пантікапеї, розширення політичних і громадянських прав столичних громадян у системі державного управління, що не могло не позначитися на зміцненні ролі їх ополчення в боспорському війську. Обіцянка Євмела зберегти давню ателію (безмитність) отримала дві інтерпретації: йдеться або про право громадян на торгівлю без мита у гаванях царства та на сухопутних митницях, або – про звільнення від спеціального податку, що заміняв військову службу. М. І. Ростовцев твердив, що неолояльність громадян до експансіоністського курсу Спартокідів¹⁷ мала підштовхнути правителів до поступової заміни дійсної військової служби спеціальним податком на армію. Відтиснення греків-громадян від військової служби стало свідченням глибоких соціальних змін і трансформацій у системі управління державою. Але, крім того, це було ознакою послаблення ваги на полі бою гоплітської фаланги. Скасування Євмелом військового податку – в принципі принизливого для вільних греків, які розглядали будь-яке пряме оподаткування як пряме підкорення, мало б символізувати як зміцнення боспорського громадянського суспільства, так і повторне посилення ролі громадян у царському війську. У воєнному відношенні це стало знаком посилення значення призованих на дійсну військову службу важкоозброєних піхотних контингентів боспорських греків.

Свого значення ополчення громадян не втрачало і в римську добу. За повідомленням віфінського оратора Діона Хризостома, вкрай напружена військово-політична ситуація навколо Ольвії наприкінці I ст. н. е. мала своїм наслідком істотну мілітаризацію життя громадянського колективу і плекання «героїчного етосу» – архаїчних ідеалів поведінки,

зразком яких стали герої гомерівського епосу (Dio Chrys. XXXVI, 7, 9, 10, 14). Втім, зовнішній вигляд, одяг і зброя ольвіополітів того часу були вже далекі від стародавньої моди. У своїй «Борисфенітській промові» Діон, описуючи зустріч із знатним ольвійським юнаком Каллістратом, розповідає: «Він «прискакав звідкись із-за міста; ... на поясі у нього висів довгий меч – звичайна зброя вершників, він носив шаровари, взагалі був одягнутий по-скіфському, а на плечі у нього був накинута легкий чорний плащ, як було в звичаях борисфенітів; вони воліють одягатися в усе чорне, наслідуючи приклад одного скіфського племені, що, як мені здається, від цього отримало в еллінів назву меланхленів («чорноризців»¹⁸). ... Про нього казали, що він хоробрий на війні і багатьох савроматів¹⁹ або вбив, або взяв у полон...» (Dio Chrys. XXXVI, 7–8). Порівнюючи свідчення Поліена і Діодора Сицилійського про V–IV ст. до н. е. зі спостереженнями Діона Хризостома I ст. н. е., неважко побачити, як під впливом скіфо-сарматського світу громадянське ополчення елліньських міст Північного Причорномор'я пройшло трансформацію від важкоозброєних піхотинців – гоплітів, що билися в щільному строю фаланги, до вершників, поки що переважно легких.

Прийняті скорочення

App. Mithr.	Аппіан. Мітридатові війни
Arist. Pol.	Аристотель. Політика
Dio Chrys.	Діон Хризостом. Борисфенітська промова
Diod.	Діодор Сицилійський. Бібліотека
Herod.	Геродот. Історія в дев'яти книгах
Homer. Il.	Гомер. Іліада
IOSPE, I ²	Inscriptiones Antiquae Orae Septentrionales Ponti Euxini: Graecae et Latinae / Ed. B. Latyshev. – Ed. II. – Petropoli : Acad. Sci. Petropol., 1916. – Vol. I
Luc. Tox.	Лукиан Самосатський. Токсарид або дружба
Paus.	Павсаній. Опис Еллади
Polyaen	Поліен. Стратегеми
Procop.	Прокопій Кесарійський. Війна з персами
Strabo.	Страбон. Географія в 17 книгах
Strat.	Маврикій. Стратегікон
Thuc.	Фуکیدид. Історія
Tyrt.	Тіртеї. Фрагменти
КБН	Корпус боспорських надписей

ПРИМІТКИ:

¹ Κόσμος – краса, наряд, краса, честь, слава; порядок, державний устрій; світ, всесвіт. Від дієслова «κοσμέω» прикрашати, упорядковувати; розставляти військо.

² У Ксенофонта в «Кіропедії» та «Анабазисі».

³ У пізньоантичних авторів.

⁴ Приміром, Маврикій на зламі VI–VII ст. писав: «Стратегія вивчає використання в ході генеральної битви умов часу і місця, неочікуваних дій і різноманітних військових хитрощів, спрямованих на обдурення ворога, без чого неможливо досягнути бажаних цілей, – таким чином, тут необхідним і рятівним є суміщення у стратега розсудливості і мужності. Тактика відає тим, як слід різноманітно і надійно проводити битви та інші військові дії силами війська після шиккування його в бойові шеренги та впорядкування, і при цьому не тільки захищатися від хитрощів ворогів, але і застосовувати такі хитрощі супроти них» (Strat. II, 1).

⁵ Наприклад, Лукіан Самосатський (120–190 рр. н. е.) у творі «Тоскарід або дружба» повідомляв про таке: коли греки, зв'язані зі скіфами мирним договором, поскаржилися на свавілля якихось скіфських нападників, скіфи відповіли, що ці атаки не узгоджувалися з царем, радою і народом, а тому містяни, якщо будуть спроможні, нехай самостійно покарають своїх кривдників; і це не стане приводом для масштабного конфлікту (Luc. Tox., 49).

⁶ Геродот твердив: «Якщо від гавані борисфенітів [поселення на (пів)острові Березань]... перейти Борисфен, перша від моря країна – Гілея, якщо ж йти вверх від неї – [там] живуть скіфи-землероби, яких елліни, що мешкають у річці Гіпаніса, називають борисфенітами, а самих себе ольвіополітами...» (Herod. IV, 17–18). Гілея, що «знаходиться у Ахіллової біга [сучасна піщана коса Тендра] і вся повна різноманітними деревами» (Herod. IV, 76), – це сучасний Кінбурнський півострів. Священною володаркою Гілеї ольвіополіти називали «Матір богів», вірогідно, саме з нею Геродот пов'язував одну з легенд про походження скіфів від Геракла та змієнової богині – доньки Борисфену. Гілея була одним із традиційних замських місць (поряд, наприклад з о. Левкою [Зміїним] – центром загальноеллінського культу Ахілла) справлення ольвіополітами сакральних ритуалів загальнодержавного значення.

⁷ Комплекс озброєння архаїчного Північно-Західного Причорномор'я (Березань, Ольвія, Ягорлицьке поселення) включав як чисто еллінські зрази (аргівський щит, коринфський або аттичний шолом, меч-ксіфос), так і озброєння скіфського типу (бронзові литі наконечники стріл, залізні кинджали і мечі – акінаки). Така своєрідна «гібридність» пояснюється фахівцями в три різні способи: 1) присутністю значного відсотку скіфів у складі населення Ольвії (Капошина, Пятишева); 2) домінуванням принципів скіфського військового мистецтва в ольвіополітві (Черненко); 3) перенесенням еллінами-колоністами вже сформованого у метрополії «гібридного» комплексу озброєння на свою нову батьківщину (Назаров). В останньому випадку акінаки і характерні литі бронзові наконечники стріл могли бути сприйняті греками ще у Малій Азії від персів або скіфів під час близькосхідних походів останніх. У такому разі тактика в основі своїй мала залишатися суто еллінською і не передбачала повної відмови від фаланги [8].

⁸ Йдеться, наприклад, про захоплення Боспором Німфею і Феодосію та війни Боспору з Гераклеєю Понтійською на межі V–IV ст. до н. е., про військові операції часів поширення херсонеського контролю на Західний Крим у IV ст. до н. е., про втрату Ольвією в пізньоелліністичну добу протекторату над головним загальноеллінським святилищем Ахілла в Понті Евксинському – островом Левкою, який переходить під покровительство одного із західнопонтійських полісів (Том?) тощо. Між іншим, зазначимо, що одним з обов'язкових родів військ у міжеллінських конфліктах був флот, у прибережних операціях якого повинні були бути задіяні морські піхотинці. Судячи з повідомлень античних джерел, можна лише здогадуватися, яке озброєння – важке чи легке – вони мали в своєму арсеналі. Так, ольвійський почесний декрет з о. Левки близько 330–320 рр. до н. е. повідомляє: «... в Ольвіополі (?) ...і еллінів, що захопили (священний острів) для грабунку, перебіг і тих, хто був з ними, вигнав з острова, і прибувши в місто [Ольвію], надав багато важливих послуг народу ольвіополітів...» (IOSPE, I 2, 325). До речі, цей епізод із захопленням піратами священного острова Ахілла відбувся в момент Зопіріонової облоги, коли ольвійські військово-морські сили були задіяні в обороні свого міста. Редактори процитованого документа в політико-пропагандистському плані підкреслюють благородну місію Ольвійського поліса в піклуванні над загальногрецькою святинею – островом Левкою, тоді як на саму Ольвію в той час спокусилися хижі македоняни.

⁹ Оскільки 8 і більше шеренг – це за багато тільки для однієї заміни воїнів у першій шерензі.

¹⁰ Особливістю щільного фалангового шиккування було те, що воїн, тримаючи лівою рукою свій щит, правий бік мав би захищати за лівою частиною щита свого правого товариша, через що весь стрій рефлекторно зсувався праворуч.

¹¹ Наприклад, промовистим є повідомлення Поліена про перебіг війни Левкона I Боспорського проти гераклеотів – союзників обложеної ним Феодосії: «Левкон, побачивши, що його війська діють недбало..., для протидії висадці [гераклеотів] поставив уперед гоплітів, а позаду них – скіфів, і публічно наказав останнім у разі, якщо гопліти будуть діяти мляво і дозволять ворогам висаджуватися, стріляти в них і вбивати» (Polyaen. VI, 4).

¹² Ἴππεὺς Ῥωμαίων = eques Romanus – «римський вершник», почесне звання. Вершники – за вищестю друга після сенаторів верства римського суспільства.

¹³ Σεβαστότατος – «відомий Августам» (не букв. «той, якого знають імператори») – це епітет або ж титул, відомий далеко за межами Боспору.

¹⁴ Інтерпретація їхніх мечів як гладіусів, на нашу думку, не очевидна. Так, з огляду на проблемну якість збереження зображення, таке розуміння засновується лише на факті, що підвішені мечі з правого боку, а довгий меч правою рукою витягнути з «правосторонніх» піхов важкувато.

¹⁵ Пізніше вексиллумами стали знаменами окремих збройних контингентів, виділених зі складу легіонів, ауксилій та кавалерійських ал. До нашого часу дійшов лише один єдиний примірник, що зберігається нині в Державному Ермітажі. Він датується III ст. н. е. та походить з Єгипту, де унікальні кліматичні умови гарантують набагато кращу, ніж у Європі, ступінь збереженості виробів із органічних матеріалів. Це ляне полотнище червоного кольору розміром 50 x 47 см, на якому зображено богиню перемоги: Вікторія, стоячи на земній кулі, правою рукою протягує лавровий вінок, а лівою утримує пальмову гілку.

¹⁶ За повідомленнями Арріана, ще Мітридат Євпатор намагався запозичувати досконалу для свого часу тактику римської піхоти. А в описі римсько-боспорської війни 45–49 рр. н. е. Тацит згадує оснащених римським озброєнням боспорців.

¹⁷ Така нелояльність яскраво проявилася вже на межі V–IV ст. до н. е. у вигляді саботажу під час боротьби за Феодосію та на початку IV ст. до н. е. як зрада трієрархів та замах на заколот проти Левкона I (Polyaen. VI, 9, 2).

¹⁸ Назва неодноразово зустрічається у Геродота (Herod. IV, 20, 100–102, 107, 119, 125).

¹⁹ Знову ж таки тут – використання архаїчної назви, відомої ще від доби Геродота. До часів Діона античні автори та офіційні тексти називали в районі Ольвії по декілька конкретних назв сарматських племінних угруповань.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Блаватский В. Д. Очерки военного дела в античных государствах Северного Причерноморья [Текст] / В. Д. Блаватский. – М.: Наука, 1954. – 232 с.
2. Виноградов Ю. А. «Там закололся Митридат...»: Военная история Боспора Киммерийского в доримскую эпоху (VI–I вв. до н. э.) [Текст] / Ю. А. Виноградов. – СПб.: Петербургское Востоковедение; М.: Филоматис, 2004. – 208 с. – (Серия «Militaria Antiqua», IV).
3. Виноградов Ю. А. Счастливый город в войне. Военная история Ольвии Понтийской (VI в. до н. э. – IV в. н. э.) [Текст] / Ю. А. Виноградов. – СПб.: Петербургское Востоковедение, 2006. – 254 с. – (Серия «Militaria Antiqua», IX).
4. Виноградов Ю. А., Горончаровский В. А. Военная история и военное дело Боспора Киммерийского (VI в. до н. э. – середина III в. н. э.) [Текст] / Ю. А. Виноградов, В. А. Горончаровский. – СПб.: Фак-т филологии и искусств СПбГУ; Нестор-История, 2009. – 350 с. – (Серия «Historia Militaris»).
5. Вэрри Д. Войны античности от греко-персидских войн до падения Рима: Иллюстрированная история: Пер. с англ. [Текст] / Д. Вэрри. – М.: Эксмо, 2004. – 224 с.
6. Горончаровский В. А. Между Империей и варварами: военное дело Боспора римского времени [Текст] / В. А. Горончаровский. – СПб.: Петербургское Востоковедение; М.: Филоматис, 2003. – 224 с. – (Серия «Militaria Antiqua», II).
7. Жмодиков А. Л. Фаланга против фаланги [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.xlegio.ru/ancient-armies/military-organization-tactics-equipment/phalanx-against-phalanx/>
8. Назаров В. В. Вооружение нижнебугских эллинов и варварские влияния [Текст] / В. В. Назаров // Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средние века: Тезисы докладов VII Международной научной конференции (17–21 мая 1994 г.). – Ростов-на-Дону, 1994 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://annales.info/life/mobcm07/mobcm07.htm#085>
9. Нефедкин А. К. Основные этапы формирования фаланги гоплитов: военный аспект проблемы [Текст] / А. К. Нефедкин // ВДИ. – 2002. – № 1. – С. 87–96.
10. Петерс Б. Г. Морское дело в античных государствах Северного Причерноморья [Текст] / Б. Г. Петерс. – М.: Наука, 1982. – 209 с.
11. Симоненко А. В. Сарматские всадники Северного Причерноморья [Текст] / А. В. Симоненко. – СПб.: Фак-т филологии и искусств СПбГУ; Нестор-История, 2010. – 328 с. – (Серия «Historia Militaris»).
12. Стратегикон Маврикия / Изд. подг. В. В. Кучма. – СПб.: Алетейя, 2004. – 256 с. – (Серия «Византийская библиотека. Исследования»).
13. Хазанов А. М. Военное дело сарматов [Текст] / А. М. Хазанов. – М.: Мысль, 1971. – 169 с.
14. Черненко Е. В. Влияние военного дела скифов на военное дело античных колоний Северного Причерноморья [Текст] / Е. В. Черненко // Проблемы греческой колонизации Северного и Восточного Причерноморья. – Тбилиси, 1979. – С. 181–197.
15. Goldsworthy A. K. The Othismoth, Myths and Heresies: The Nature of Hoplite Battle // War in History. – Vol. 4. – № 1. – 1997. – P. 1–26.
16. Mielczarek M. The Army of the Bosphoran Kingdom. – Lodz, 1999.
17. Snodgrass A. M. Hoplite Reform Revisited // DHA. – 19. – 1993. – № 1. – P. 57–69.
18. Snodgrass A. M. The Hoplite Reform and History // JHS. – Vol. 85. – 1965. – P. 110–115.

Стаття надійшла до редакції 18.05.2015

REFERENCES:

1. *Blavatskiy, V. D. Ocherki voennogo dela v antichnykh gosudarstvach Severnogo Prichernomora* (Essays on military affairs in the antique states of the Northern Black Sea region). Moscow, 1954. 232 p.
2. *Vinogradov, Yu. A. «Tam zakololsya Mitridat...»: Voennaya istoria Bospora Kimmerijskogo v dorimskuyu epochu (VI–I vv. do n. e.)* («There Mithridates stabbed himself ...»: Military history of Cimmerian Bosphorus in the Pre-Roman era (VI–I centuries BC)). Moscow; St. Petersburg, 2004. 208 p.
3. *Vinogradov, Yu. A. Schastliviy gorod v vojne: Voennaya istoria Olvii Pontijskoj (VI v. do n. e. – IV v. n. e.)* (Happy Town in the war. Military History Pontic Olbia (VI centuries BC – IV centuries AD)). St. Petersburg, 2006. 254 p.
4. *Vinogradov Yu. A., Goroncharovskij V. A. Voennaya istoria i voennoe delo Bospora Kimmerijskogo (VI v. do n. e. – seredina III v. n. e.)* (Military history and Military Skills of Cimmerian Bosphorus (VI centuries BC – the mid-

- dle of the III centuries AD)). St. Petersburg, 2009. 350 p.
5. *Verry D.* Vojny antichnosti ot greko-persidskich do padenija Rima: Illustrirovannaja istoria (War of antiquity of the Greco-Persian Wars to the Fall of Rome: An Illustrated History). Moscow, 2004. 224 p.
6. *Goroncharovskij, V. A.* Mezhdru Imperiej i varvarami: voennaya delo Bospora Kimmerijskogo rimskogo vremeni (Between Imperia and the Barbarians: Military Skills of the Bosphorus to the Roman period). Moscow; St. Petersburg, 2003. 224 p.
7. *Zhmodikov, A. L.* Falanga protiv falangi (Phalanx vs Phalanx). Regime to access: <http://www.xlegio.ru/ancient-armies/military-organization-tactics-equipment/phalanx-against-phalanx/>
8. *Nazarov, V. V.* Vooruzhenie nizhnebugskich ellinov I varvarskie vlijaniya // Mezhdunarodnye odnoscheniya v bassejne Chernogo morja v drevnosti I srednie veka: tezisy dokladov VII Mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii (17–21 maja 1994 g.) (The armament of the Greeks of the Lower Bug and barbaric influence // International relations in the Black Sea in ancient times and the Middle Ages: Abstracts of the VII International Conference (17–21 May 1994)). Rostov-on-Don. Regime to access: <http://annales.info/life/mobcm07/mobcm07.htm#085>
9. *Nefedkin, A. K.* Osnovnye etapy formirovaniya falangi goplitov: voennyj aspekt (The main stages of the formation of the phalanx of hoplites: military aspect of the problem) // VDI, 2002, no 1, pp. 87–96.
10. *Peters, B. G.* Morskoe delo v antichnych gosudarstvach Severnogo Prichernomorja (Marine in the antique states of the Northern Black Sea). Moscow, 1982, 209 p.
11. *Simonenko AV.* Sarmatskie vsadniki Severnogo Prichernomorja (Sarmatian horsemen of the Northern Black Sea coast). St. Petersburg, 2010. 328 p.
12. Strategikon Mavrikiya / Izd. podg. V. V. Kuchma (Strategikon of Mauritius). St. Petersburg, 2004. 256 p.
13. *Khzanov A. M.* Voennoe delo sarmatov (Military Skills of Sarmatians). Moscow, 1971. 169 p.
14. *Chernenko E. V.* Vlijanie voennogo dela skifov na voennoe delo antichnych kolonij Severnogo Prichernomorja (Influence of military affairs in the Military Skills of the Scythians of ancient colonies of Northern Black Sea Coast) // *Problemy grecheskoj kolonizatsii Severnogo I Vostochnogo Prichernomorja*. Tbilisi, 1979. pp. 181–197.
15. *Goldsworthy A. K.* The Othismoth, Myths and Heresies: The Nature of Hoplite Battle // *War in History*. Vol. 4, no 1, 1997, pp. 1–26.
16. *Mielczarek M.* The Army of the Bosporan Kingdom. Lodz, 1999.
17. *Snodgrass A. M.* Hoplite Reform Revisited // *DHA*, 19, 1993, no 1, pp. 57–69.
18. *Snodgrass A. M.* The Hoplite Reform and History // *JHS*. 1965, vol. 85, pp. 110–115.

Колесников Костянтин Миколайович – кандидат історичних наук, доцент
Академія митної служби України
Адреса: 49000, м. Дніпропетровськ, вул. Рогальова, 8
E-mail: konst_kolesnykov@mail.ru

Kolesnykov Kostiantyn Mykolayovych – PhD in history, associate professor
Ukrainian academy of customs
Address: 8, Rogalyeva Str., Dnipropetrovsk, 49000, Ukraine
E-mail: konst_kolesnykov@mail.ru